

ՅԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

(Շարունակութիւն).

ԼԹ.

Ուղեկցներին հասցաւ ինքնաշարժ. Բերդը. Գեղեցիկ տեսարան. Պարտաւարի. Ղարաւախ. Կաթնահամարի վանք. Նորա նկարները. Մարտի. Վանքի պարտաւարի. Նախկինը. Շարունակութիւն և Բարձրակի տեսարաններ:

Ուղեկցներին ընկերակցութեամբ, խմբովին, դուրս եկանք սուրբ Աստուածածնի անտառից դէպի բարձրադիր կանայ լեռները, ուր մեզ յաճախ պատահում էին կաքաւանքի երամներ և Բաշքեանդ գիւղի հօտերը: Այդ դաշտը արօտատեղերում սփռուած արածում էին հօտերը և մերթ իւրեանց բառայով դղրդեցնում էին վայրի ձորերը: Այդ հիւսիսային վայրերով մենք յառաջ էինք գնում: Տանուտէր Մուրադը խորասուզուած իւր մտքի մէջ, մի ինչ որ խորհում էր:

— Ի՞նչ են մտածում, Մուրադ, դիմեց նորան մինը խմբից:

— Ես մտածում եմ, պատասխանեց Մուրադը, թէ մեր Դարադեհադում այսքան վանքեր կան, որը հայերի և որը թուրքերի ձեռքում, որոնք անտէր անտիրական մնացել են ամայի, հսկող չկայ, նայող չկայ, տէր և տիրական չկայ, հասլա մինչև երբ պէտք է այսպէս մնան խեղճ վանքերը, որոնց շինելու համար այնքան ճիգ և աշխատանք են թափել մեր նախնիքը. . . . Սրանք որ քանդուեն, անհետանան, հապա էլ ինչո՞վ կիմացուէ թէ այստեղ Հայաստան է եղել. . . .

Ինչի՞ են քանդուում, պատասխանեց երկրորդը խմբից, վաղը, միւս օր մի մի վարդապետ կգայ իջմիածնից և կնստեն վանքերում և տիրութիւն կանեն:

— Հապա վարդապետին ապրուստ չէ՞ հարկաւոր, ո՞վ կտայ նորան հաց, ջուր, դիմադրեց Մուրադը. շատ վանքեր, որոնք իւր ժամանակին շաա հարուստ են եղել կալուածներով, այժմ հող չունին, ուխտի օր չունին, եկամուտ չունին: Վարդապետը և իւր միաբանութիւնը ընչո՞վ ապրեն:

—Թող մի մի վարդապետ գան նստեն փոքրիշտութ նշանաւոր վանքերում, նորանց ապրուստը, հողը, հացը մենք կտանք, ասաց մի երրորդը, միթէ տուողը մենք չենք Արգեազու սուրբ խաչի վանահօրը, Գնդեվազի վանահօրը, Աղաոււմի վանահօրը և ուրիշ տեղերից եկող պատուող վարդապետներին:

—Քո առածը ճշմարիտ է, հառտատեց Մուրադը, բայց էջմիածինը վարդապետ կուղարկի միայն այն վանքերը, որոնք ուխտ ունեն, եկամուտ ունեն, ժողովուրդ ունեն: Այդպիսի վանքերը անտիրական չեն մնալ: Իսկ մեր Աստուածածինը, Շատինու վանքը, Ղօշավանքը, Ղարավանքը, Արատեսի վանքը և սոցա նման անապատները ինչո՞վ կարող են վարդապետ պահել:

—Հապա ի՞նչ կլինին այս վանքերը, պէտք է մնա՞ն անտէր, պէտքէ քանդուի՞ն... հարցրեց մի այլը:

| Իհարկէ պէտքէ քանդուին քանի տէր չունին, տիրական չունին, պահպանող չունին, շարունակեց Մուրադը. վերջը քանդուելու են, բայց գաւառապետը և կառավարութեան այլ գործակատարներն եթէ գոնէ սաստէին Դարալագեազի անիրաւ թուրքերին չքանդել հայոց վանքերն ու եկեղեցիները, մէջը չպահել ոչխար, ապրանք, քարերը չտանել տուն և գոմ շինելու, էլի յոյս կար որ նորանց քանդուիլը կյետաձգուէր:

—Ա՛յ, վերջին խօսքերիդ հաւանեցի, Մուրադ, ասաց մի ուրիշը. ճշմարիտ է, գորանից հեշտ բան չկայ որ գաւառապետը թուրքերին սաստէր չապականել և չքանդել հայոց վանքերը: Տէրութեան ծառայողների մի խօսքը կարող է հեշտութեամբ զուպել թուրքերին, որոնք կիմանային թէ հնութիւնները սուրբ տեղեր են, ձեռք տալ կարելի չէ:

—Հապա, ճիշդ է, շարունակեց Մուրադը, քանի անգամ տեսած եմ որ զանազան ազգերից հետաքրքիր մարդիկ եկել են վանքերը և բերդերը տեսել, գրել ու գնացել են: Եթէ որ հնութիւնները հարկաւոր բաներ չեն, ինչի՞ հապա այդ մարդիկ գալիս են այցելութեան, իսկ եթէ հարկաւոր են—ինչի՞ չէ հսկում իշխանութիւնը. ի՞նչ անենք թէ հայոց վանքեր են, չէ որ հին սրբատեղիներ են:

Վերջին խօսակցութեան վերայ բոլորն էլ լռեցին, կարծես

իւրաքանչիւրը խոստովանում էր իւր մտքում Մուրադի խօսքերի ճշմարտութիւնը, համոզուում էր որ արդարեւ, կառավարութեան գործակատարները, նոյն և տեղական պօլիցիական իշխանութիւնը այնքան անհոգ են, այնքան սառն են, այնքան նսեմ՝ գաղափար ունին հնութեանց կտրւորութեան վերայ, որ անզգայաբար և սառնասրտութեամբ են նայում թուրքերի վանտալական ձգտումների վերայ, որոնք նոցա աչքի առաջ, առանց քաշուելու, առանց վախենալու քանդում, կործանում են հայոց հոյակապ վանքերը և կոմ գործնում են գոմ անասնոց համար, մի խօսքով որբապղծում են դարեւոր որբավայրը... Լուռ էին բոլորեքեանք՝ երբ Մուրադը սկսեց երգել մի տխրազին երգ, որով ցրեց խմրի վրայից խորհրդաւոր լուութեան ճնշումը:

Եւ այսպէս քայլ առ քայլ իջանք առաջին առուակի ձորը — Ղլլբուլաղ — որ այդպէս է կոչվում ըստ որում առուակի իրիստ սեւ և մանրափոշի աւազի մէջ պղնձի աւազի խառնուրդը փայլում է արեգակից ոսկեփայլ շիւղով: Ղլլբուլաղը ուռգում է բերդասարի արեւմտեան ստորոտը, որտեղից մենք նայում ենք նորա սուր, ժայռոտ գագաթի վերայ: Բերդասարը կոնաձև բարձրանում է երկու առուակների մէջ: Երկու առուակներից, բերդից ներքեւ, կազմուում է մի առու և հոսում է դէպի Բաշքեանդ, Օրթաքեանդ և Քեշիշքեանդ:

Բերդասարի լանջերը այնքան մօտենում են ուղղահայեաց դրութեան, որ միայն հիւսիսային կողմից կարելի է բարձրանալ, ուր ուղղուեցինք և մենք: Գագաթը երեք կողմից ժայռապատ է, իսկ հիւսիսից կրապատ պարիսպ: Այդ կողմում պարիսպները երկու են, ստորին և վերին: Վերջինը կրապատ քառաչէն է՝ երկու երեք տեղ արդէն նեղ քանդուած վերից վայր:

Մենք թեքուեցինք դէպի արեւելահարաւ անկիւնը, ուր մուտքը կազմում է մի նեղ անցք, երեք ահագին քարերի տակից կուզէկուզ մտնելու համար: Մտանք ներս, Բերդի ներսը անկանոն քառակուսի: Հարթ տափարակ է, 50 քայլ տրամագծով: Շուրջը բնական ժայռոտ բուրգեր են, իսկ ուր նոքա չկան, այնտեղ շինած են արհեստական կրաշաղախ բուրգեր: Ցափա-

բակի կենդրոնում, երեք չորս ահագին քարերի շուրջը եղած են և այժմ արդէն խոնարհուած մինչև 40—50 հատ կամարակապ, կրաշաղախ, քարաշէն սենեակներ: Նոցանից երկուսը հարաւային կողմում դեռ ևս ամբողջ են. կենդրոնական մեծ քարերից հիւսիս երևում են մի խոր և լայն կրապատ հոր և սորա մօտ—ձուռձե կրապատ լայն ջրամբար:

Սղբա են բերդի բոլոր շինութիւնները, սակայն ոչ մի խաչ, ոչ մի արձան և ոչ մի արձանագրութիւն որոնել այս տեղի շուրջ եղաւ: Բերդի արևմտեան և արևելեան լանջերում կան երկու աղբիւր, նայեցէք բերդից դէպի արևելեան ստորոտը, տեսէք ի՞նչ խոր անդունդ է, ուր արծաթափայլ առուակը հաղիւ է երևում և ուր Գեալուր Կաթ—անհաւատի տուն—կարծես մի փաբրիկ թռչուն լինի խոր ձորի մէջ նստած: Գեալուր դամբն մի մատուռ է հասարակ քարից, փայտէ ձողերով ծածկուած, որի մէջ կան մի քանի խաչքարեր:

Հարաւային կողմից ձեր աչքերի առաջ բացուում է զմայլելի տեսարան, այն է Արիաջայի ձորը և գետը, նորանից վեր Կնիշիկի, Խաչիկի և Կարադիզի բարձրութիւնները և այլն: Որ կողմից նայէք, ամեն անգ թէ մօտ և թէ հեռու գեղեցիկ տեսարան է բացուում ձեր առաջ—կանաչ բլուրներ, ժայռոտ լեռներ, խճճուած ձորեր, խիտ և անօսր անտառներ, օձապտոյտ առուակներ:

Ոչինչ պատմական տեղեկութիւն չունենալով այս բերդի մասին, այսքան և եթ կարելի է ասել թէ արդեօք այս բերդի համար չէ՞ Օրբելեանի ակնարկը «Ի գաւառամէջն Վայոց ձորոյ, մերձ ի բլուրն որ մեծամեծ վիմօք պատեալ էր վասն ամրութեան ի գետամիջին եղեգեաց և Մոզանի»: Կամ սոյն այս գլխի վերնագիրը «Ի գետամիջին եղեգեաց և Մոզանի, մերձ բլրին, ուր ամրոցն էր. *): Երկու գետերի մէջ այժմ ոչ մի բերդ ինձ յայտնի չէ, բացի այս՝ Բաշքեանդի ամրոցը, վասնորոյ կարծում եմ որ Օրբելեանի յիշածը այս ամրոցի մասին է:

(*) Օրբել. պատմ. ճան. Սիս. գլ. ԺԲ. երես 109—110.

Իջնելով Ղզլբուլաղի ձորը՝ մեք վերագարձանք Բաշքեանդ կրկին մեր գնացած ժայռոտ նեղ ճանապարհով։ Այդ նեղուցը անուանում են մօտակայ հայերը Պաշ Էթէ և հետեւորտը աւանդում են թէ Պաշ իշխանը ջարդել է իւր թշնամիներին, թէ վերը նկարագրած բերդը Պաշ իշխանինն է և թէ վերջապէս նա բնակուումէր Բաշքեանդում այն լաւ տան մէջ, ուր բացուել են առիւծի և վագրի արձանները և շինութեան լաւ քարեր։ Պաշ քեաբի բառի վերաբերութեամբ խօսում է և Ջալալեանի գիրքը *) :

Սակայն հայերից շատ շատերը Պաշէթէ տեղը ցոյց են տալի ոչ թէ մեր նկարագրած Բաշքեանդի գլուխը, այլ Կնիշիկ գիւղից Օղբին գիւղի վրայով Նախիջևան տանող ճանապարհի վերայ, Խողան գիւղից ցած՝ ժայռապատ ձորը։ Հայերից ոմանք ևս բոլորովին հերքում են այդ պատմական աւանդութիւնը և հաստատում են որ տեղական թուրքերը ամեն մի ժայռոտ ամուր տեղ անուանում են Էթէ, իսկ բրգոյման ժայռերը և քարերը կոչում են Էթլ։ Ուրեմն Բաշքեանդի գլուխը, իբրեւ այդպիսի մի ամուր տեղ, կոչվում է Էթլէթէ (որ հայերին հաճելի է գարձելը Պաշէթէ) :

Բաշքեանդից դուրս գալով դէպի արեւելք, ճանապարհը անցնում է բլրակների և նորանց կազմած ձորերի միջով, մինչև վերջապէս 6—7 վերստից յետոյ մեր առաջ բացուում է Ղարափախը։ Վանքի բոլոր շինութիւնը կազմած է սև քարից, որ առիթ է տուել տեղական թուրքերին և սորանց հետեւող հայերին անուանել նորան Ղարափախ—Սև վանք։ Բայց նորա իսկական անունն է Թանահապի վանք, սուրբ Ստեփաննոսի անունով։

Վանքը կանգնած է մի բլրակի վերայ թրքաբնակ գիւղի մէջ, որ նոյնպէս կոչվում է Ղարափախ։ Իւր շուրջը չունի նա պարիսպ և ոչ էլ գաւիթ. սակայն հաւանական է որ հարաւային կողմի աւերակ դարձած շինութեան հիմնապատերի մնացորդը լինի գաւթի տեղը, ուր այժմ թուրքերը շինել են կալ։ Վանքը սրբատաշ է և գմբեթաւոր, ունի արեւմտեան կողմից մի

(*) Ջալալ. ճանապարհ. հ. Բ. երես 149.

Հատ մուտք, Կամարների արտաքին ծածքը քանդուած է: ուր երևում են պատի մէջ հագուցած դառարկ կարսոնի, որոնք իւրեանց մեծութեամբ լցնում են կամարների գլուխը, և որոնք եթէ չլինէին, այն ժամանակ հարկաւոր կլինէր քարերով լցնել այդ դառարկութիւնները հաւասարցնելու, ուրեմն ահագին ծանրութիւն՝ դնել կամարների վերայ: Գմբեթի ծայրից նոյնպէս թափուել են քարեր: Այս վնասներից վաճիքի ներսը այնուամենայնիւ խախտուած չէ, միմիայն հարաւային կամարից մի հատ քար ընկնելով ծակել է նորան:

Հարաւային պատի վերայ արտաքին կողմում երևում է աւելի ժամացոյց, բայց առանց հայկական տառերի: Սորանից վեր քանդակած են դէմ առ դէմ երկու կանգուն աղաւնի, որոնք կտուցները մօտեցրել են իւրեանց առաջ դրած սկիհի նման մի ամանի մէջ: Սորանից փոքր դէպի արեւմուտ բազէն թշուառ կաքաւին ճանկերով բռնած կտցահարում է: Իսկ կաթուղիկէի վերայ, հարաւային կողմից, կիսաբաց թւերով սրաթռիչ արծիւը մագլնների մէջ ամուր բռնել է խոյին: Սորանից դէպի արեւմուտ կատաղի առիւծը յարձակուելով ամեհի ցուլի վերայ՝ խեղտում է նորան: Նոյն գմբեթի միւս կողմերի վերայ նկարած են եղան գլուխ, առիւծի գլուխ և երկու աղաւնի:

Մտնելով վաճիքի ներս՝ դուք կտեսնէք որ նա շատ մեծ չէ, կանգնած՝ չորս որմնակից սիւնների վերայ, աւագ սեղանը շատ ցածր է և զուրկ վէմ քարից: Ունի վեց խորան բոլորն ևս փոքրիկ սեղանով և փոքրիկ վէմ քարով, Երևում է որ նոքա ևս պատարագ մատուցանելու համար են: Նոցանից երկու խորան յետին դասումն են, արեւմտեան դրան աջ և ձախ կողմում. երկուսը—աւագ դասում, սեղանի աջ և ձախ կողմում, իսկ վերջին երկուսը՝ սորանց վերայ իբրեւ երկրորդ յարկ: Վերջինների մուտքը հինգ հինգ աստիճաններով բարձրանում է ուղղակի աւագ սեղանից:

Թանահատի, Արեւոսի և այլ վանքերի բեմաւոր խորանների շատութիւնը մի հանգամանք է յիշեցնում ինձ: Այդ խորանները, ինչպէս վերը յիշեցի, յարմարեցրած են պատարագ մատուցանելու: Եթէ այդպէս է, Թանահատի վանքում միանուագ

կարելի էր եօթն տեղ պատարագ մատուցանել, Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցին պատմում է, որ Մխիթար Գօշի ժամանակ արևելեան եկեղեցիներում սուրբ պատարագը չէին մատուցանում սարկաւազով և գպրով, այլ քահանայք միմեանց ուպասուորում էին և իրրե թէ այդ սովորութիւնը յառաջացել է ծածկաց բռնութիւնից, « որ ոչ տային համարձակ պաշտել զպաշտօնս իւրեանց քրիստոնէից, այլ և ոչ զգրունս եկեղեցեաց թողուլ ի բաց ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն, զի մի ոճիրս ինչ գործեսցեն այլազգիքն, *) :

Նոտ անգամ ես այցելած եմ Ղարափանքին և ոչ մի անգամ չեմ տեսած որ գիւղաքնակ թուրքերը, միւսերի նման, կամ ապականէին նորան, կամ անասուններ պահէին մէջը կամ խոտ դարսէին և այլն: Այդ մի մխիթարական երևոյթ է, որ բացատրել կարող չեմ: Վանքը ուխտի օր և ուխտաւորներ չունի, երեւի երկար տարիների ընթացքը մոռացութեան տուած է տեղական հայ ժողովրդին:

Վանքից դուրս, նորա հիւոհսային պատին կպած է մի գեղեցկաշէն մատուռ, որից մնացել են արեւմտեան դրան և հիւոհսային կողմի կամարները, իսկ արևելեան պատը իւր կամարով թուրքերը քանդել փորել են: Ջալալեանի գիրքը կազմելու ժամանակ այս մատուռը երեւի ամբողջ է եղել, գոնէ քանդուածի մասին, ոչինչ չէ յիշուում նորա մէջ: Նոյն մատրան մէջ լիքն է քարակոյտ և հողակոյտ, ուստի չէ երևում նորա մէջ ոչ մի տապանաքար: Վերջինիս լինելու կամ չլինելու մասին Ջալալեանի գիրքը ոչինչ չէ խօսում:

Մատրան արեւմտեան դրան վերը կիսաբոլոր քարի վերայ քանդակած է հետեւեալ տեսարանը: Մի երիտասարդ լաւի նըման գլխարկով, ձիու վերայ հեծած, իւր նիզակը ցցել է իւր առաջ կանգնած առիւծի բերանը, որ իւր առաջի աջ թաթով ամուր բռնել է նիզակի կոթը: Առիւծից վեր նկարած է մի սիրամարգ, սորա առաջ մի թռչուն: Զիւռ բաշի վերայ մի այ-

(*) Կիրակոս Վ. երես 85, Վենետիկ:

ծեամ, իսկ յետևի կողմում մի թռչուն: Այս է թանահատի արտաքին և ներքին նկարագրական կողմը:

Վանքից դէպի հարաւ, մի քանի տասնեակ քայլ հեռու, հանգստարանի մէջ կան խաչքարեր: Իսկ դէպի արեւմուտք, փոքրիկ ձորակի միւս կողմում բլրակի վերայ կան մահարձաններ, որոնց մինի վերայ գրած է «Դաւիթ քահանայ յիշեցէք յաղօթս»: Երկրորդի վերայ «Ներսէս քահանայ որ տարածամ փոխեցաւ առ Քրիստոս, Աստուած ողորմի թ. 211» (744). Երրորդի վերայ միայն «թ. 212. (746)»: Հաւանական է, որ այս բլրակի հանգստարանում լինի Մօզ աւանում Սիւնեաց եպիսկոպոսին սպանող Հերատուկ կնոջ գերեզմանը, ըստ որում Օրբելեանը ասումէ «Եւ եկեալ հանդէպ վանացն յարձանսս կայ ձորակին փորեալ զտեղին և այլն» *):

Այժմ դիմենք Թանահատի վանքի պատմութեանը, որ կազմել էմ Օրբելեանի պատմութիւնից և նոյն իսկ վանքի արձանագրութիւններից: Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը, քաղելով Սեանայ Սուրբ Մաշտոցի պատմութիւնից, յիշատակում է, որ նախկին ժամանակներում պայծառանում էր երկնահրաշ կարգերով հռչակաւոր Թանահատի վանքը, որ կար Սիւնեաց գաւառում, լերան ստորոտի մի բարձրաւանդակի վերայ. անտառի մէջ: Միաբանութեան անդամները մշտապաշտօններ էին, հեռու ամեն տեսակ փափուկ կերակուրներից, իւրեանց պէտքերը գոհացնում էին, այն ևս օրը մի անգամ, երեկոյները, ցամաք հացով և լոկ ջրով: Բացի սպասաւորներից, ոչ ոք նոցանից դուրս չէր գալի վանքից: Շատ անգամ՝ յարգուած են նոքա Սիւնեաց իշխաններից և եպիսկոպոսներից, սակայն նոքա յանձն չէին առնում մօտենալ թանի, պանրի և իւղի, այլ շատանում էին բանջարով և ունդերով: Եւ որովհետեւ թանից կտրուած էին, ուստի Թանահատ կոչուեցան և վանքն ևս նորանց անունն ստացաւ:

Օրբելեանը շարայարում է որ ինքը նոյն վանքի արձանագրութիւններից իմացել է, որ վանքը շինուել է հայկական

(*) Օրբել. Պատմ. գլ. ԼԵ.

Թուականից չլրջ հարիւր տարի առաջ: Հայկական Թուականի սկիզբն եղաւ Փրկչական Թուականի 551 թուին, ուրեմն, ըստ Օրբելեանի, Թանահատի վանքը շինած է 150 տարի Քրիստոսից յետոյ: մի շատ հետաքրքիր երևոյթ՝ եթէ միայն ուղիղ է Սիւնեաց պատմագրի առածը: Շարունակելով իւր պատմութիւնը, Օրբելեանը ասում է, թէ վանքումն եղել է վանահայր Մխիթար անունով մինը, որ իւր ճգնութեամբ անցել էր առաքինեաց բաղմութիւն, հնազանդեցնում և վանքին ծառայեցնում էր վայրենի գաղաններին, արջերին և գայլերին: Եւ սուրբ հայրը շարունակ գնում էր անտառ և նստում էր վանքի հանդէպը, ուր վայրիքը և գաղանները գալիս շրջապատում էին նորան և խնդրում էին աղօթք և ողորմութիւն:

Շատ պարիներէից յետոյ մեռնում է սուրբ հայրը և նորա մարմինը՝ փայտէ արկղի մէջ դնում են եկեղեցուն մօտիկ փոքրիկ բլրակի վերայ սրբաշէն, գետնափոր վիրապի մէջ, որ մինչև պատմաբան Օրբելեանի ժամանակ (ԺԳ դարու վերջը) մեծամեծ բժշկութիւն էր լինում նորա շիրմի վերայ *): Մի այլ տեղ նոյն Օրբելեանը Մօղ աւանում՝ սպանուած Ստեփաննոս եպիսկոպոսի մասին խօսելով՝ ասում է որ նորա մարմինը տեղափոխեցին Թանահատի վանքը. ուր նորա վերայ շինեցին մի փոքրիկ մատուռ, որ յետոյ 729 թուին տեղւոյն բնակիչներ շինեցին գեղեցիկ յօրիւռածով գմբեթայարկ եկեղեցի և նահատակ եպիսկոպոսի տապանը դրել են նորա հիմքում **):

Վանահայր Մխիթարի պատմութեան մէջ նշանաւոր է և այն կէտը, որ այն ժամանակ Թանահատի շուրջը եղել է անտառ, ուր երբեմնակի նստում էր յիշեալ հայրը: Ժամանակը դարերի ընթացքում ահագին փոփոխութիւններ է ձգում երկրի վերայ, մանաւանդ անտառի վերաբերութեամբ, որ հեշտութեամբ կարող է երևան գալ և առաւել հեշտութեամբ ոչոնչանալ: Երևում է, որ Դարալագեաղի շատ տեղեր, որ այժմ մերկ մակերևոյթ է, երբեմն ծածկուած են եղել անտառներով: Թա-

(*) Օրբել. Պատմ. գլ. ԼԵ.

(**) Օրբել. Պատմ. գլ. ԼԱ.

նահատի կամ Ղարափանքի շուրջը ահագին տարածութեամբ մերկ ժայռեր, վարելահողեր և արօտատեղեր են, առանց անասուի մի նշոյլի անգամ:

Սրբելեանի վերոյիշեալ խօսքերից երևում է, որ այժմեան Թանահատի վանքը տեղւոյն բնակիչներից շինուած է 728—1279 թուականին: Սակայն եթէ այս համեմատենք վանքի այժմեան արձանագրութեանց հետ. կգտնենք փոքր տարրերութիւն բառերի մէջ, ըստ որում պատերի վերայ կան այժմ 700 հայկական թուականից արձանագրութիւններ: Ուրեմն այժմեան շինութիւնը վերջիս թուականից առաջ ևս կանգուն է եղած:

Եկեղեցւոյ շինութեան իսկական տարին կարող էր ցոյց տալ մի արձանագրութիւն՝ վանքի արեւմտեան պատի արտաքին երեսում, դռնից դէպի հիւսիս, բայց տարաբաղդաբար նորա սկիզբը կտրած է (կտրած է եղել նաև 1857 թուին Ջալալեանի գիրքը կազմիւղ ժամանակ, որի մէջ սորա մասին յիշատակութիւն չկայ) և վերջին տառերը ջարդուած կարծես գիտմամբ, այնպէս որ թուականը չէ երևում: Այդ կարևոր արձանագրութեան սկիզբը պարունակող քարը 1857 թուին եղել է իւր տեղ պատի մէջ, իսկ իմ ժամանակ ընկած, թաղուած էր հողի մէջ:

Արձանագրութեան պատճէնը այս է Քաղաւորին և խաչեցելոյն Աստուծոյ ի յարքայութեան մեծին և բարեպաշտին Ապաղայ ղանին, հայկազնեայ տոհմիս և սեռիս Քորգոմեայ ի կաթուղիկոսութեան տեառն Յակոբայ և յարիական և քաջատոհմ իշխանութեան Պռօշայ և որդւոյն Պապաքին Հասանայ մանկան Էաչոյ շնեցաւ սուրբ եկեղեցիս բնակարան փառացն Աստուծոյ և յարկ սրբոյն Ստեփաննոսի յերկար կենդանութիւն պարտնացն և սահմանեցաք փոխման Գ. օր ամէն եկեղեցիք պատարագել ի Քրիստոս մեծ պարոնին մերոյ Պռօշայ. կատարիչք գրոյս օրհնին յԱստուծոյ. մեք պարոնայքս և միաբանքս արձանագրեցաք (ջնջուած):

Թէպէտ այս արձանագրութիւնը թուական չունի, սակայն նորանից երևում է, որ այժմեան Թանահատի վանքը շինած է Ալաղայ ղանի և Յակոբ կաթուղիկոսի, այն է առաջին Կլայի-

ցւոյ ժամանակ, Ապաղայ Ղանը իշխեց 1265ից մինչև 1282 թուականը ¹⁾ իսկ Յակոբը կաթողիկոսացաւ 1268 թուին և մեռաւ 1287 թուին ²⁾ ուստի այդ երկուսի միջոցը տևում է մօտ 17 տարի, Պարզ է ուրեմն որ Թանահատի վանքի այժմեան շինութիւնը կառուցած է այդ 17 տարու ընթացքում այն է 1265 մինչև 1282 թուականը: Սակայն այս տեղ ևս հետևում է ժամանակագրութեան սխալմունք: Եթէ վանքի վերայ այժմ կայ արձանագրութիւն հայկական 700 թուականից, այդ ապացոյց է որ վանքը շինած է վերոյիշեալ արձանագրութիւնից շատ առաջ, իսկ Ապաղայ զանի թագաւորելուց 14 տարի և Յակոբի կաթողիկոսանալուց 17 տարի առաջ, Հաւանական է ուրեմն, որ վանքը շինուած լինի տասնեւերեք երրորդ դարու առաջին կիսում:

Գալով Հիւսիսային կողմում կանգնած մատրանը, հաւանական է որ նա շինուած է 727—1278 թուականին, ոմն Ամիր շահի ծախսով, բոտորում եկեղեցու ներքը Հիւսիսային խորանի դրան ճակատին գրուած է «Նսամիրշահ տալի զճախ մարդանս յիմ հուլալ արդետնից և սպասաւորք սուրբ ուխտին խոտտադան Բ. պատարագ Դաւթի և Յակոբայ տաւնին. կատարիչք օրհնին յԱստուծոյ թվ. 21 է (727)»: Ջալալեան արքեպիսկոպոսի գիրքը առում է մատուռն այս որպէս երեւի է դամբարան Ստեփաննոս եպիսկոպոսի Սիւնեաց, 5): Իսկ Օրբելեան եպիսկոպոսը պատմում է «Նւ շինեալ ի վերայ (Ստեփաննոսի եպիսկոպոսի) փոքրիկ մատուռ մի, զոր յետոյ 1278 թուականին շինեցին բնակիչք տեղւոյն եկեղեցի գմբեթայարկ, գեղեցիկ յօրինուածով և եղին զբաղանս յընդէ հիւսնարա » ⁴⁾:

Ուրեմն նահատակ եպիսկոպոսի մարմինը դրած է ոչ թէ մատրան մէջ, այլ եկեղեցու հիմքում: Արդարեւ, եթէ, ըստ Օրբելեանի, ներկայ եկեղեցին շինեցին նահատակի նշխարների վերայ, ապա ի՞նչ կարիք կար նշխարները թողնել եկեղեցուց

(1) Չամչ. հ. Գ. երես 262.

(2) Նոյնը, հ. Գ. եր. 268. և 283.

(3) Ջալալ. ճանապ. հ. Բ. երես 207.

(4) Օրբել. պատմ. զլ. ԼԱ.

դուրս և նորա համար շինել մի առանձին մատուռ։ Երևում է որ Զալալեանը այդի առաջ չէ ունեցիլ Օրբելեանի յիշեալ խօսքերը։

Բացի այդ, վանքի արևելեան պատի վերայ արտաքուստ կայ մի արձանագրութիւն, որ զետեղուած չէ Զալալեանի գրքի մէջ և որի պատճէնը այս է. «Ամաւն Աստուծոյ ես Յուսիկ շինեցի զայս Սրբանոցն և տուի Վարագա սուրբ Նիս (նշանս) սուրբ Ստեփաննոս վր. (վարդապետ) միաբանքս տվին Դ. Ժամ քառասնից տաւնին. կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ. թվիս ԶԿ. (760)»։ Այստեղ խօսքը ո՞ր սրբանոցի համար է՝ դժուար է հասկանալ։ Մի գուցէ վանքին կարկատան է եղած կամ եղած է մօտը մի այլ շինութիւն։

Ամբողջութեամբ մեզ հասած այս վանքի արձանագրութիւններից ոչ մինը 700 թուականից առաջ և 788 թուականից յետոյ եղած չէ։ Սորանից ես եզրակացնում եմ որ ներկայ եկեղեցու շինելուց յետոյ մօտ 107 տարի տեւել է նորա առաւել գործունեայ շրջանը։ Հենց այդ միջոցում ևս եղած են եկեղեցու օգտին շատ զոհողութիւններ։

Բայց Ալէքսանդրապօլու մօտ, Ղանլիջայ գիւղում, Մարմաշինու վանքի մէջ ես տեսել եմ մի ձեռագիր ճաշաց, որ ինչպէս երևում է նորա յիշատակարանից, արտագրած է Գեղամայ Գաւառ գիւղում, 940 հայոց կամ 1491 Փրկչի թուականին։ Նորան տրտագրել է Յովհաննէս անուն կարգաւոր, որ եկել է Թանահատի վանքից որ է աթոռ սուրբ հայրապետին Սիւնեաց տէր Ստեփաննոսի։ Ուրեմն 1491 թուականին ևս եղել է այստեղ, Ղարավանքում, միաբանութիւն։

Մինչև անգամ մի հասարակ տառերով, մասամբ ջնջուած արձանագրութիւն ՌԺԴ (1014) թուից, որ կայ Թանահատի եկեղեցւոյ արևելեան պատի վերայ արտաքուստ, և որ չէ յիշվում Զալալեանի գրքի մէջ, ունի ինձ համար այն նշանակութիւնը, որ յիշեալ 1014 կամ 1565 թուականի, և գուցէ դրանից շատ յետոյ եղած է այդ տեղ կենդանութիւն. Վեց հարիւր տարուց աւելի է որ կանգուն կայ այդ վանքը և մնալ այսօր չգիտենք նորա անցեալը, միաբանութեան թիւը, այլ

վանահայր: Բացի Մխիթար վարդապետը և Եփրեմ անուշով մի վարդապետ: որ 797 թուին եղած է և յիշատակուում է եկեղեցու արևմտեան դրան հարաւակողմի մի արձանագրութեան մէջ արտաքուստ: Իսկ եթէ հաւատ ընծայենք Օրբելեանի խօսքերին, պէտք է ընդունենք որ Թանահատի վանքը գոյութիւն ունի 1727 տարուց աւելի:

Այժմ տեսնենք մօտ հարիւր տարու ընթացքում ի՞նչ նուէրներ է ստացել վանքը զանազան անձինքներից:

ա.) Ոմն Մխիթար 700 կամ 1251 թուին նուիրել է իւր ձեռատունկ այգին և Գայլայից հողն:

բ.) Սանջար և Թաջմելիք նուիրել են (Թիւշկայ) Կիււաքարի և Հովուէնց հողերը:

գ.) Մտինանայ 718—1269 թուին նուիրել է իւր հայրենիքը, (երևի հողը):

դ.) Ոմն Անի և իւր ամուսին Սախոխ, Մուրադ փաշի հետ ընծայել են իւրեանց գնած այգին:

ե.) Սարգիսը նուիրել է իւր հողնացան հայրենիք:

զ.) Փանձաթաղ գիւղի տէր՝ ոմն Բենարդի, 797—1348 թ. նուիրել է յիշեալ գիւղում Մազմանենց և Աւնաշինենց այգիները:

է.) Ուքանը 700—1251 թուին նուիրել է Խալին և Ըղանին հողերը:

ը. Խութլուրէզը նուիրել է Աղալ տեղի հողը:

թ.) Սիմէօնը 788—1339 թուին նուիրել է իւր հայրենիքը:

ժ.) Ոմն Զուժա և իւր կենակից Խոնդձէն նուիրել են Աւագական ջրի վերայ մի ջրաղաց:

Ուրեմն Թանահատի վանքը, 1251 թուից մինչև 1348 թուականը 97 տարում, ըստ արձանագրութեանց Զալալեանի, ստացել է անշարժ կայք իննը հող, չորս այգի և մի ջրաղաց: Բացի այդ եղած են դրամական և այլ ընծաներ: Այս երևում է և հետեւեալ արձանագրութիւնից: Հարաւային պատի վերայ արտաքուստ, որ զետեղուած չէ Զալալեանի գրքում: « Կամաւն Աստուծոյ ես Պետրոս յիմ հալալ արգեանց ետու ծախս զանգակին, միաբանք սահմանեցին Բ. Ժամ երեւման խաչին . . . »

Թանահատի վանքը ունի ընդամենը 29 արձանագրութիւն, որից 25 զետեղուած են Զաւալեանի գրքի մէջ այլ և այլ վրիպակներով: Մնացեալ չորսն ես այստեղ լրացրի: Սոցանից մինը լոկ թուականն է գմբեթի հարաւային կողմում, արծուի շուրջը «ԹՎ. ԶԻԲ. (722)»: Հաւանական է որ այս արձանագրութիւններից ոմանք կամաց կամաց կորչեն, ինչպէս կորել են եկեղեցու շինութեան արձանագրութեան սկիզբն և նոյնպէս Թեկզի արձանագրութեան քարը հարաւային պատի վերայ, որ տաքուստ արեւմտեան ծայրին մօտիկ:

Ղարավանքի թուրք բնակիչները, առանց արգելքի, իւրեանց շինութիւնները աստիճանաբար մօտեցնում են վանքի շինութեանը և շուտով կշրջապատեն նորան: Հետեւաբար՝ նաքու կարող են ծածուկ պոկոտել վանքի քարերը իւրեանց պէտքերի համար:

2 յիշեմ արդեօք այստեղ թէ ինչպէս նօպէնը չարաչար ոխալվում է ընդունելով այս վանքը Ամաղուի նորավանքի փոխարէն *): Ոչ պակաս սխալմանց մէջ է ընկնում և Դ. Բագրաձէն իւր հետազօտութեանց մէջ, սոյն այս վանքի վերաբերութեամբ **): Նախ և առաջ պ. Բագրաձէն չէ իմանում Թանահատի վանքի տեղը՝ երկրորդ՝ նա ասում է՝ թէպէտ Սիւնեաց պատմագիրը այս վանքի շինութիւնը հասցնում է Քրիստոսի 181 թուականին, սակայն նորա կարծիքը չէ հաստատուում այժմեան բազմաթիւ արձանագրութիւններով: Պ. Դ. Բագրաձէն պէտք է լաւ իմանար որ Սիւնեաց պատմագիրը (Օրբելեան), ինչպէս վերը տեսանք, դնում է 400 տարի առաջ հայ թուականից, ուրեմն ոչ թէ 181 այլ 151 տարի Քրիստոսի ծննդից յետոյ և այժմեան շինութիւնը վանքի Օրբելեանը ամենեւին չէ հասցնում յիշեալ թուականին, այլ նա պարզ ասում է որ 728 թուին տեղւոյն բնակիչները շինել են եկեղեցի: Կասկած չկայ որ 1279 թուին կառուցած վանքի արձանագրութիւնները չեն վերաբերուիլ 151 թուականին Փրկչի:

(*) Шапенъ. Ионпер. Помъ арм. Կրեա 332.

(*) Записки любителій. кавк. арх. Կրեա 141.

Որպէս զի Թանահատի վանքի մասին ասելիքս վերջացնեմ, հարկ եմ համարում ծանօթութիւն դնել ստորեւ՝ Զալալեանի գրքի մէջ արտագրած այս վանքի արձանագրութեանց գլխաւոր վրիպակների և պակասորդների վերաբերութեամբ *):

Թանահատի վանքից ուղղուելով դէպի արեւելք, ճանապարհը տանումէ մեզ Արգեազու սուրբ խաչ վանքը: Ես իջնում եմ Ղարաւանքից բլուրներով պատած ձորակի մէջ, ուր 200 քայլ յիշեալ վանքից հեռու, ճանապարհի եզրում ընկած է Մանուէլ քահանայի խաչքարը: «Ես մանուէլ քահանայս կանգնեցի զխաչս բարեխօս հարազատ եղբաւր իմոյ Խաչատրոյ յաւաւթս յիշեցէք. թվ. 212 (746)», բաւականաչափ սորանից

(*)

Զալալ. ճանապարհ. հ. Բ. երես 208.	ՍԽԱԼ.	ՈՒՂԻՂ
208. Զորորդ արձանագր. եր. 209.	Խաչեցելոյն Քրիստոսի.	Խաչեցելոյն Աստուծոյ.
Ա. արձանագր.	Կատարիչքն օրհնին....	Կատարիչք գրոյս օրհնին.
»	Պարոնայքս արձանագրեցաք	Պարոնայքս և միաբանքս արձանագրեցաք.
Գ. »	Զարնաւարին.....	2ատինայւարին.
Դ. »	Ես Բենիարիտի Մամա	Ես Բենարդի Սմբատա թողն
»	Լիպարիտի տէր Տանձաթաղին.....	Լիպարիտի տէր Փանձաթաղին.
»	Տօնին զպատարագ և ուլ որ մեր տված վախմին...	Տօնի զ(6) պատարագ և ուլ որ մեր հոգւոյ տված վախմիս
»	Թվին 211.Դ.....	Թվին 211.Է.
երես 210		
Ա. արձան. եր. 211.	Առաջի սուրբ Նշանիս.	Առաջի Վարագայ Ս. Նշանիս
Ա. արձ. Բ. »	Եւ տվի Խ. դեկան.	Եւ տվի ի (20) դահեկան.
Գ. »	Նոյնը....	Նոյնը
Դ. »	Թիմ հալալ արդեանց	Թիմ հալալ ընչից
»	Խափանիչք դատին ի տեառնէ.	Խափանիչք դատին ի Տեառնէ. թվ. 214.Բ.
Ե. »	Խոնդչին....	Խոնդչէն.
»	Սահմանեցին սուրբ խաչի	Սահմանեցին Գ. աւր պատարագ սուրբ
եր. 212. Բ. արձանագր.	Աւագ Սուլիմս...	Աւագ Սուլիմս.
Ե. »	»	»
եր. 213		
Վերջին արձան.	Ի հալալ ընչից մեզ հոգւոյ.	Ի հալալ ընչից մեր զհոգւոյ.

անցած, նոյն ճանապարհի վերայ նորից հանդիպում ենք մի կանգնած խաչքարի, որ գրումէ «կանգնեցաւ խաչս բարեխօսութիւն Զալեխին և եղբարց իւրոց»:

Գնալով վերջապէս ես կանգնում եմ խոր ձորի մէջ մի առուակի ափում, որ հոսում է հիւսիսից հարաւ դէպի Մալիշկայ գիւղը և դէպի Արփաշայ գետը: Առուակից բարձրանում եմ նորա ձախ ժայռոտ բարձր ափի վերայ, ուր ճանապարհը իսկոյն թեքումէ դէպի հիւսիս և անցնումէ անտանելի քարակոյտների միջով և ուր կաքաւենքն անգամ դժուարութեամբ են շարժւում: Ահռելի քարակոյտներն ահագին տարածութիւն են բռնում, սկսած հիւսիսային կողմում Դալի խաչից սարից դէպի հարաւ մինչև Մալիշկայ և Մօզ գիւղերը և արփաշայ գետը:

Այսպէս ահա աստիճան առ աստիճան մօտենում եմ այն սրբավայրին, որ մեծ անուն և հռչակ ունի ամբողջ Երևանի նահանգում և նորանից դուրս: Այդ արգեազու Ասրէ խաչ վանքն է:

(Շարունակելէ)

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՆԿԱՐԱԳԻՐ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՈՒՅ

ԵՒ

ՎԻՃԱԿԻ ՆՈՐԻՆ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՅ.

(Շարունակելէ).

Գ.

— Ահա մի եօթնեակ ևս անցաւ, մի օր ասաց Հասանխանը, աչքս Բօլիխանի ճանապարհը մնաց. ի՞նչ եղաւ նա. ես ուղարկեցի նորան ևս 1000 զօրքով որ ինքն զվաղարշակերտ, Մաղա-